

Saatli Bomba Senaryosu ve Geliştirilmiş Sorgu Teknikleri: İşkence Yasağının Mutlak Niteliği Işığında Bir Değerlendirme

Ticking Bomb Scenario and Enhanced Interrogation Techniques: An Assessment in the Light of Absoluteness of Prohibition of Torture

Dr. Öğr. Üyesi Berke ÖZENÇ^(*)

Öz:

2. Dünya Savaşı'nın ardından, işkencenin hiçbir gerekçeyle ve koşulda meşru kabul edilemeyeceği ilkesi, uluslararası bir uzlaşma halini almıştır. Savaşın acı deneyimlerinin şekillendirdiği bu uzlaşmanın uluslararası hukuka yansıdığı ilk belge, Evrensel İnsan Hakları Bildirisi olmuştur. İşkence yasağının mutlak niteliği, Evrensel Bildiri'nin ardından yürürlüğe giren evrensel ve bölgesel insan hakları belgeleri aracılığıyla uluslararası hukuk açısından bağlayıcı hale gelmiştir. Fakat 20. yüzyılın sonundan itibaren, işkence yasağının bu mutlak niteliği, özellikle terörle mücadele adına yürütülen faaliyetler kapsamında tartışmaya açılmıştır. Bu çalışmada işkence yasağını göreceleştirme çabaları açısından öne çıkan iki kavram değerlendirilecektir. Bunlardan ilki saatli bomba senaryosu, ikincisi ise geliştirilmiş sorgu teknikleridir.

Anahtar Kelimeler:

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, İşkence Yasağının Mutlak Niteliği, Saatli Bomba Senaryosu, Geliştirilmiş Sorgu Teknikleri, Terörle Mücadele.

Abstract:

The principle that torture cannot be justified on any basis and in any circumstances have resulted in an international compromise after the Second World War. This compromise, shaped by the bitter experiences of war, was first reflected on the international law by the Universal Declaration of Human Rights. The absoluteness of prohibition of torture acquired binding force in international law by universal and regional human rights documents that entered into force after the Universal Declaration. However, this absolute nature of prohibition of torture was opened up for discussion at the end of the 20th century, specifically within the context of operations in the fight against terrorism. In this study, two notions will be analysed; "ticking bomb scenario" and "enhanced interrogation techniques", which have come forward in the effort to relativize the prohibition of torture.

Keywords:

Universal Declaration of Human Rights, Absoluteness of Prohibition of Torture, Ticking Bomb Scenario, Enhanced Interrogation Techniques, Fight Against Terrorism.

^(*) Türk-Alman Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı,
E-posta: ozenc@tau.edu.tr; Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-4149-5567>.

Yorum ve eleştirileri için Senem Doğanoğlu, Esra Demir, Hülya Dinçer, Nurdan Özçelik ve Eyüp Kaan Demirkıran'a çok teşekkür ederim.

Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih: 22.10.2020 / Kabul Tarihi: 11.11.2020.

Giriş

İşkence yasağı mutlakdır. Bu kısa ve kesin saptamaya uluslararası düzlemde hukuki dayanak oluşturan metin 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'dir.¹ Evrensel Bildiri'nin oylanması sırasında hiçbir ülke delegesinin hayır oyu kullanmaması, dönemin uluslararası siyasi ve toplumsal koşulları dikkate alındığında aslında istisnai bir uzlaşma olarak değerlendirilebilir. 2. Dünya Savaşı sürecinde kurulan ittifakların dağıldığı ve yeni çatışma alanlarının ortaya çıktığı bir dönemde sağlanan bu uzlaşma, insan haklarının evrensel düzlemde gelişimi açısından önemli bir başarıyı temsil eder. Örneğin Arap ülkeleri ve İsrail devleti arasındaki, daha sonra yaklaşık bir milyon Filistinliyi mülteci kamplarına mahkûm edecek savaş aynı yılın Mayıs ayında başlamıştı. Sovyetler Birliği'nin Berlin üzerinde uyguladığı abluka ise Haziran'dan itibaren sürmekteydi. Çin'de Komünistler, 1949 yılında tamamlayacakları zafer yürüyüşlerinde başkent Pekin'e yaklaşmışlardı. Nisan 1949'da NATO kurulacak, dört ay sonra da Sovyetler Birliği'nde ilk atom bombası denemesi gerçekleştirilecekti. Kısacası Bildiri'nin kabul edildiği tarih Soğuk Savaş'ın başlangıcına denk gelmekteydi. Fakat 2. Dünya Savaşı süresince Nazi rejiminin gerçekleştirdiği vahşet; devlet egemenliğinin sınırlandırılmasına ve bireyin, haklarıyla birlikte güçlendirilmesine dair dönüşümü adeta dayatıyordu. Bu bağlamda hiçbir devlet, parti ya da kişinin hukukun üstünde olmadığına ve insan haklarını ihlal edemeyeceğine dair anlayış, hem savaş suçlarına dair Nürnberg Yargılamalarının hem de Evrensel Bildiri'nin temelini oluşturdu.²

Evrensel Bildiri'nin, özünde soykırımın yeniden gerçekleşmesini engellemeyi amaçladığı

¹ İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (*Universal Declaration of Human Rights*), Madde 5: Hiç kimse işkenceye ya da zalimane, insanlıkdışı veya aşağılayıcı muamele ya da cezaya tabi tutulamaz. <https://www.un.org>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

² WINTER, Jay; PROST, Antoine, *Rene Cassin and Human Rights, From the Great War to the Universal Declaration*, Cambridge University Press, 2013, s. 237-238.

vurgulanır.³ Soykırımı mümkün kılan ortam ve koşulların yaratılmasında işkence ve kötü muamele pratiklerinin oynadığı rol akılda tutulduğunda, Bildiri'de bu tür muamele ve cezalara yönelik yasağın mutlak bir nitelikte düzenlenmesinin nedeni daha iyi anlaşılabilir. Soykırım- la tamamlanan sürecin başlangıcından itibaren Naziler, iktidarı ele geçirme ve iktidarlarını kurumsallaştırma aşamalarında işkence, kötü muamele ve insanlıkdışı cezaları önemli birer araç olarak kullanmıştır.⁴ Fakat özellikle toplama kamplarında gerçekleştirilen ve toplu infaz yöntemi olarak da kullanılan tıbbi deneylerin, savaşın ardından ortaya çıkan sonuçları, Bildiri'nin hazırlık çalışmalarına yön veren olgulardan biri olmuştur.⁵

Bildiri'de işkence yasağının hiçbir istisnaya yer verilmeyerek mutlak bir şekilde düzenlenmesi, insan onuru kavramıyla yakından ilişkilidir. Bu tercihte, savaş süresince ve özellikle faşist rejimlerde, kutsal, üstün ya da halkın yararına olarak nitelendirilen amaçlara ulaşmak adına her türlü aracın meşru kabul edilmesinin yarattığı yıkıcı sonuçların etkili olduğu söylenebilir. Siyasi iktidarı ele geçirmek ve korumak veya üstün bir ırk ya da toplum yaratmak gibi amaçlarla işkence ve kötü muamele pratikleri uygulanırken, temelde benzer argümanlara dayanılması dikkat çeker: bazı toplulukların ya da bireylerin değersiz olduğu ve insan onuruna yarasız bir muameleyi hak etmediği...⁶ Kutsal ya da üstün değerlere

³ VINCENT, Andrew, *The Politics of Human Rights*, Oxford University Press, 2010, s. 121.

⁴ EVANS, Richard J., *The Third Reich in Power*, Allen Lane, 2005, s. 81-90.

⁵ MORSINK, Johannes, *The Universal Declaration of Human Rights, Origins, Drafting and Intent*, University of Pennsylvania Press, 1999, s. 42-43. Ayrıca bkz. *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code*, Ed. ANNAS, George J., GRODIN, Michael A., Oxford University Press, 1992.

⁶ SCHMUHL, Hans-Walter, "Rassismus unter den Bedingungen charismatischer Herrschaft, Zum Übergang von der Verfolgung zur Vernichtung gesellschaftlicher Minderheiten im Dritten Reich", *Deutschland 1933-1945, Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Bundeszentrale für politische Bildung, Ed. Bracher/Funke/Jacobsen, 1993, s. 189.

dayanarak insan onuruna aykırı yöntemler kullanılmaya başlandığında, insan onuru bir değer olarak göreceleştirildiğinde, artık bireylerin ya da toplulukların, herhangi bir amaç uğruna bir araç haline getirilmesinin önünde engel kalmaz. Bu tehlike, yalnızca belirli amaçların değil, olağanüstü ya da istisnai durumların da işkence ve kötü muameleyi meşrulaştıran bir gerekçe olarak kabul edilmemesi sonucunu doğurmuştur.

Tarihi deneyimlerin yanı sıra herkesin insan onuruna sahip olduğuna dair temel kabul üzerinde yükselen ve uluslararası insan hakları belgeleri ile güvence altına alınan işkence yasağının mutlak niteliğinin, özellikle terörle mücadele adına yürütülen faaliyetler kapsamında göreceleştirilmeye çalışıldığı göze çarpar. İşkence yasağını göreceleştirmek amacıyla ileri sürülen görüşler arasında iki argüman öne çıkar. Bunlardan ilki, meşru müdafaa argümanı ve bu argümanı güçlendirmek için geliştirilen saatli bomba senaryosu (*ticking bomb scenario*), diğeri ise “geliştirilmiş sorgu teknikleri” (*enhanced interrogation techniques*) olarak adlandırılan yöntem ve uygulamaların işkence olarak nitelendirilemeyeceği iddiasıdır.

Bu çalışmada ilk olarak, insan yaşamını koruma ve işkence yasağı arasında bir tartışım gerekli olduğunu kanıtlamak için kurgulanan saatli bomba senaryosu, İsrail Yüksek Mahkemesi’nin konuya dair içtihadı çerçevesinde tartışmaya açılacaktır. Ardından işkence yasağının mutlak niteliğini, işkence kavramının kapsamını daraltarak aşma yönündeki bir girişim olarak değerlendirebilecek “geliştirilmiş sorgu teknikleri” kavramı ele alınacak, bu kavramın uluslararası insan hakları hukuku açısından geçerli olan işkence tanımı ile uyumsuzluğu ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

1. İşkence Yasağının Mutlak Niteliğinin Uluslararası Hukuktaki Dayanakları

İnsan onurunun korunması ile olan yakın ilişkisi nedeniyle işkence yasağı yalnızca ulusal hukuk düzenlerinde değil, uluslararası hukuk düzleminde de özel bir niteliğe ve üstün bir ko-

numa sahiptir. Kötü muamele türlerinin en ağırı olarak kabul edilen işkenceye yönelik yasak öğretide⁷ ve uluslararası mahkeme kararlarında⁸ Viyana Sözleşmesi’nde tanımlanan emredici kullardan (*jus cogens*) biri olarak kabul edilmektedir.⁹ Yasağın *jus cogens* niteliğini ve bu niteliğin sonuçlarını belki de en net şekilde ortaya koyan saptamalar Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin *Furundžija* kararında yer alır.

Mahkeme’nin vurguladığı üzere, işkence yasağının koruduğu değerın önemi, bu yasağın emredici bir kural olarak tanınmasına neden olmuş, uluslararası hukuk sözleşmelerinin ve gelenek hukukunun üstünde yer almasına yol açmıştır. İşkence yasağının *jus cogens* niteliği, bu yasağın uluslararası topluluğun en temel standartları arasında yer alan mutlak bir değer olduğunu ifade eder ve gerek devletler, gerekse bireyler tarafından ihlal edilmesini yasaklayan caydırıcı bir etki yaratır. Ayrıca işkenceye izin veren her türlü yasama, idare ve yargı işlemi gayri meşru hale getirir ve devletlerarası antlaşmanın geçer-

⁷ BASSIOUNI, M. Cherif, “International Crimes: Jus Cogens and Obligatio Erga Omnes”, *Law and Contemporary Problems*, Vol. 59, No. 4, 1996, s. 68; RAHMAN, Javaid, *International Human Rights Law, A Practical Approach*, Longman, 2003, s. 23; ANAYURT, Ömer, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İşkence Kavramı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1-2, 2008, s. 421.

⁸ Uluslararası Adalet Divanı (*International Court of Justice*), *Questions Relating to the Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v Senegal)*, Judgment, I.C.J. Reports 2012, s. 457; İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi (*European Court of Human Rights*), *Al-Adani v. The United Kingdom*, Büyük Daire 35763/97, 21.11.2001, § 61; İnsan Hakları Amerikan Mahkemesi (*The Inter-American Court of Human Rights*), *The Massacres of El Mozote and Nearby Places v. El Salvador*, 25.10.2012, § 147.

⁹ Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin (*Vienna Convention on the Law of Treaties*) 53. maddesine göre uluslararası hukuk açısından emredici kural (*jus cogens*), aksine hiçbir kuralın konulması mümkün olmayan ve ancak aynı nitelikteki yeni bir kural ile değiştirilebilen bir hukuk normudur. Bir normun bu niteliğe sahip olduğunun kabulü için, uluslararası toplumun bütün tarafından, söz konusu norma aykırı bir kuralın konulamayacağı kaydıyla benimsenmiş olması gerekir. PAZARCI, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk*, 12. bs., Turhan, 2013, s. 81; GÜNDÜZ, Aslan, *Milletlerarası Hukuk*, 9. bs., Savaş, 2018, s. 27.

siz olmasına yol açar. Yasağın *jus cogens* niteliğinin bir diğer sonucu, bu emredici kurala aykırı fiilleri ulusal mevzuata dayanarak gerçekleştiren bireylerin de eylemi gerçekleştirdikleri ülkenin değişen yönetimi altında ya da başka bir ülkede cezai sorumluluğa tabi kılınabilmesidir. Bu bağlamda her bir devletin de işkence suçu sanığı bir kişiyi soruşturma, yargılama, cezalandırma ya da yargılanmak üzere bir diğer ülkeye gönderme yetkisi bulunmaktadır.¹⁰

Evrensel Bildiri’de, işkence ve kötü muamele yasağının, hiçbir istisnaya yer verilmeksizin düzenlenmesi, daha sonra hazırlanan insan hakları belgelerini etkilemiştir. Yaşam hakkına yönelik müdahalelerin dahi, istisnai ve güç kullanımını zorunlu kılan durumlarda insan hakları hukuku açısından meşru görülebilmesine rağmen, insan hakları sözleşmelerinde işkence ve kötü muamele yasağına yönelik herhangi bir istisna yer almaz.¹¹ Diğer bir ifadeyle hiçbir amaç ya da durum bu yasaklara aykırı muamele ve cezaları meşrulaştırmaz. Aynı doğrultuda Evrensel Bildiri’yi izleyen uluslararası insan hakları sözleşmelerinde işkence ve kötü muamele yasağına dokunulmaz nitelikteki çekirdek haklar arasında yer verilmiş ve söz konusu yasağın olağanüstü yönetim biçimleri altında dahi ihlal edi-

lemeyeceği güvence altına alınmıştır.¹² Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi de 20 numaralı genel yorumunda işkence ve kötü muamele yasağının bu mutlak niteliğini vurgulamış ve bu yasağa karşı, hiyerarşik bir üstün ya da herhangi bir kamu otoritesinin emirleri de dâhil olmak üzere hiçbir gerekçenin veya hafifletici nedenin meşru kabul edilemeyeceğinin altını çizmiştir.¹³

2. Saatli Bomba Senaryosu ve Meşru Müdafaa Argümanı

Uluslararası insan hakları hukukunda işkence yasağı mutlak nitelikte öngörülmüş olmasına rağmen, özellikle 1990’lı yıllardan itibaren terörle mücadele adına yürütülen faaliyetler çerçevesinde işkence pratiklerinin yaygınlaştığı ve Evrensel Bildiri’nin ardından yasağın *jus cogens* niteliği üzerinde ortaya çıkan uzlaşının bu dönemde sarsılmaya başladığı söylenebilir.¹⁴ Bu açıdan temel kırılma, 11 Eylül 2001 yılında Amerika Birleşik Devletleri’ne yönelik olarak gerçekleştirilen terör saldırıları olmuş, saldırının ardından pek çok ülkede terörle mücadele adına yürürlüğe konan kanunlarda öngörülen özel koruma tedbirleri ve soruşturma teknikleri, işkence uygulamalarının artmasına zemin hazırlamıştır.¹⁵

¹⁰ Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*), *Prosecutor v Furundžija*, Case No.: IT-95-17/1-T, 10 Aralık 1998, § 153-157, <https://www.icty.org>. Kararda yer alan, işkence yasağının *jus cogens* nitelikte bir norm olduğuna dair saptamanın, ulusal hukuk düzenleri üzerinde doğurabileceği etkilerin ayrıntılı bir analizi için bkz. WET, Erika de, “The Prohibition of Torture as an International Norm of *jus cogens* and Its Implications for National and Customary Law”, *European Journal of International Law*, Vol. 15, No. 1, 2004, s. 97-121.

¹¹ Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (*International Covenant on Civil and Political Rights*), Madde 7, <https://www.ohchr.org>; İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi (*American Convention on Human Rights*), Madde 5, <https://www.cidh.oas.org>; İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi (*European Convention on Human Rights*), Madde 3, <https://www.echr.coe.int>; İnsan ve Halkların Haklarına Dair Afrika Şartı (*African Charter on Human and Peoples’ Rights*), Madde 5, <https://www.achpr.org>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

¹² Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, Madde 4/2; İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlıkdışı ya da Aşağılayıcı Muamele ve Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (*Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*), Madde 2/2 ve 15, <https://www.ohchr.org>; İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi, Madde 27/2; İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, Madde 15; İnsan ve Halkların Haklarına Dair Afrika Şartı, Madde 5; İşkencenin Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Amerikan Sözleşmesi (*Inter-American Convention to Prevent and Punish Torture*), Madde 5, <https://www.oas.org>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

¹³ İnsan Hakları Komitesi (*Human Rights Committee*), Genel Yorum No: 20, 30.9.1992, § 3, <http://ccprcentre.org>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

¹⁴ NOWAK, Manfred, *Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment*, A/HRC/13/39/Add.5, 5 Şubat 2010, § 45, <https://undocs.org>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

¹⁵ TEZCAN, Durmuş; ERDEM, Mustafa Ruhan vd., *İnsan Hakları El Kitabı*, Seçkin, 2018, s. 137.

Bu süreçte işkence yasağının mutlak niteliğine yönelik itirazlarda öne çıkan saatli bomba senaryosu ve meşru müdafaa argümanlarının değerlendirilmesi açısından İsrail Yüksek Mahkemesi'nin 1999 yılında verdiği karar kapsamlı bir örnek oluşturur. Her iki argümanın ortak noktası, istisnai durumların ve korunmak istenen belirli üstün değerlerin işkence yasağının yaptırımlarını ortadan kaldıran bir hukuka uygunluk nedeni olduğudur. İsrail Yüksek Mahkemesi'nin incelediği davanın konusu, İsrail Güvenlik Servisi üyelerinin bir idari düzenleyici işleme dayanarak, şüphelilere yönelik fiziki ve manevi baskıyı içeren sorgulama yöntemleri kullanmasının hukuka uygunluğudur. Bu yöntemler arasında; şüpheliyi aşırı derecede sarsma, parmakları üzerinde uzun süre durmaya zorlama ve nefes almayı güçleştirecek özellikte bir örtüyü şüphelinin kafasına geçirip elleri özel bir şekilde arkadan kelepçeleterek alçak ve dengesiz bir sandalyede uzun süre oturtup yüksek sesli müziğe maruz bırakma yer almaktadır.¹⁶ İsrail Devleti savunmasında, bu tür sorgulama tekniklerine izin veren düzenlemenin meşru müdafaa kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüş ve bu açıdan Yüksek Mahkeme'nin saatli bomba senaryosunu dikkate alarak karar vermesini talep etmiştir.¹⁷

Saatli bomba senaryosu, işkence yasağının mutlak niteliğini tartışmaya açmayı hedefleyen kurgusal bir düşünce deneyi olarak tanımlanmaktadır. Farklı içeriklerle formüle edilmekle birlikte bu senaryo özünde; pek çok insanın hayatına mal olacak yakın bir terör saldırısının düzenleyicilerinden birinin ele geçirilmesi ve saldırının önlenmesi için gerekli bilgilerin bu kişiden ancak işkence aracılığıyla alınabiliyor olması kurgusuna dayanır.¹⁸ Saldırığı saatli bir bomba aracılığıyla gerçekleştirecek olan kişi, daha önce

de benzer eylemler gerçekleştirmiş bir teröristtir. Sorgulayıcılar, teröristin ancak işkence altında bildiklerini anlatabileceğine emindir, saldırıyı engellemeye yönelik başka herhangi bir bilgiye ya da bilgi kaynağına ulaşmak olanaklı değildir ve masum insanları bombanın yerleştirildiği yerden tahliye etmek için yeterli vakit yoktur.¹⁹

Bu kurgusal durumda dahi işkence yapmak meşru olmaz mı sorusuyla tamamlanan senaryo, işkence yasağının göreceleştirilmesi açısından etkin bir propaganda aracı olarak işlev görmektedir. Nitekim işkenceye dair yakın dönemde yürütülen tartışmalarda, kolay kavranabilir ve yoğun olarak duygulara hitap eden niteliğiyle bu kurgunun çeşitli biçimleri, işkencenin meşru olduğunu ileri süren siyasetler ve düşünürler tarafından kullanılmaktadır. Senaryonun en önemli özelliği ise, özel olarak hazırlanan kurgunun ardından gelen, işkencenin böyle bir durumda meşru olup olmadığı sorusu karşısında, ancak işkenceyi meşru görenlerin istediği şekilde bir yanıt verilebileceği izlenimi doğurmasıdır.²⁰ Öyle ya, pek çok kişinin hayatına mal olacak bir saldırının düzenleyicisi elinizdeyse ve konuşmuyorsa, siz olsanız, insanların hayatını kurtarmak için bir kişiye işkence yapmaz mısınız?

İsrail Devleti de işkence niteliğindeki sorgulama tekniklerinin kullanılmasına izin veren düzenleyici işlemi savunurken, işte saatli bomba senaryosunun bu yönlendirici etkisinden yararlanmaya çalışmıştır. İsrail Ceza Kanunu'na göre, bir kişinin, kendisinin ya da üçüncü bir kişinin yaşamını ya da vücut bütünlüğünü bir tehlike ya da zarardan korumak için acil nitelikte zorunlu bir eylemi gerçekleştirmesi halinde ve bu spesifik durum ve zamanda zarara yol açmayan başka bir alternatif aracın yokluğu durumunda, cezai sorumluluk doğmaz. Bu bağlamda İsrail Devleti, İsrail Ceza Kanunu'nda yer alan meşru müdafaa düzenlemesine dayanarak; güvenlik güçlerinin,

¹⁶ İsrail Yüksek Mahkemesi (*Supreme Court of Israel*), *Public Committee Against Torture in Israel v. The State of Israel and the General Security Service*, HCJ 5100/94, 6/9/1999, § 23-32, <http://versa.cardozo.yu.edu>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

¹⁷ A.y, § 33.

¹⁸ THE ASSOCIATION FOR THE PREVENTION OF TORTURE, *Defusing the Ticking Bomb Scenario, Why we must say No to torture, always*, 2007, s. 1.

¹⁹ HUNSINGER, George, "Torture is the Ticking Time-Bomb: Why the Necessity Defense Fails", *Dialog: A Journal of Theology*, Vol. 47, No. 3, 2008, s. 231.

²⁰ LUBAN, David, "Unthinking the Ticking Bomb", *Global Basic Rights*, ed. Charles R. Besitz, Robert E. Godin, Oxford University Press, 2009, s. 184.

yakın zamanda patlamak üzere yerleştirilmiş bir bombanın yerini bilen bir şüpheliyi tutuklamaları durumunda, bu bilgi olmadan bombanın etkisiz hale getirilmesi mümkün değilse, ölümleri ve yaralanmaları engellemek için şüpheliye fiziki baskı uygulama yetkileri olduğunu belirtmiş, dava konusu düzenleyici işlemin de bu yetkinin çerçevesini çizdiğini ileri sürmüştür.²¹ İsrail Yüksek Mahkemesi, İsrail Devleti'nin bu argümanı karşısında, soruşturmacıların eylemlerinin, koşulların oluşması durumunda, meşru müdafaa olarak değerlendirilebileceğini kabul etmiştir. Bu bağlamda Mahkeme kurulmuş bir saatli bombanın birkaç gün, hatta birkaç hafta sonra patlayacak şekilde ayarlanması durumunda, tehlike gerçekleşecek düzeyde kesin nitelikteyse ve bu tehlikeyi engellemek için alternatif bir yöntem bulunmuyorsa, aciliyet koşulunun karşılanmış olacağını belirtmiştir.²²

Meşru müdafaa savunmasının işkence yasağının mutlak niteliğine rağmen geçerli olabileceğini böylelikle kabul eden Yüksek Mahkeme, incelediği davanın hukuki temelini oluşturan, işkence niteliğindeki sorgulama tekniklerinin uygulanmasını öngören düzenleyici işlemin ise iptaline karar vermiştir. Yüksek Mahkeme, meşru müdafaa'nın ileriye dönük bir yetkilendirme içerecek şekilde yorumlanamayacağını, esasen öngörülemez nitelikteki acil durumlar açısından ortaya çıkabileceğini, dolayısıyla normatif bir düzenlemeye temel oluşturamayacağını belirterek, söz konusu düzenleyici işlemlerin iptaline karar vermiştir. Fakat Güvenlik Servisi üyelerinin eylemlerinin, olayların şartları dikkate alınarak gerek soruşturma gerekse yargılama aşamasında meşru müdafaa kapsamında değerlendirilerek cezai sorumluluktan masun kılınabileceği sonucuna ulaşmıştır.²³ Nitekim 2018 yılı içinde verdiği bir kararda İsrail Yüksek Mahkemesi, Güvenlik Servisi üyelerinin uyguladığı, duvara vurma, dövme, acı verici şekilde gerdirme pozis-

yonunda durmaya zorlama ve uykusuz bırakma gibi yöntemleri, yol açtıkları acı ve ıstırapın düzeyinin düşük olmasını ve sorgulanan sanığın, hayati tehlike yaratan terörist faaliyetlere dair bilgilere sahip olduğuna dair ciddi şüphelerin varlığını dikkate alarak, hukuka uygun bulmuştur. Bu karar, Birleşmiş Milletler İşkence Raporu'nun eleştirilerine yol açmıştır.²⁴

İsrail Yüksek Mahkemesi'nin, işkenceye izin veren düzenleyici işlemi iptal etmesi önem taşımakla birlikte, işkence yasağını göreceleştiren içtihadı, İsrail devletinin taraf olduğu Medeni ve Siyasi Hakları Sözleşmesi'ne ve İşkenceye Karşı Sözleşme'ye aykırılık oluşturur.²⁵ Bu sözleşmelerde işkence yasağına yönelik bir istisna öngörülmediği gibi, her iki Sözleşme'nin denetim organı da hiçbir koşulun yasağa aykırı eylemleri meşrulaştırmayacağını vurgular.²⁶ Kuşkusuz tarihi tecrübelerle dayanan bu tercihin siyasi ve ahlaki temelleri vardır ve saatli bomba senaryosunun özenle biçimlendirilen kurgusu bu temelleri sarsmaya çalışır, fakat en başta kuramsal dayanaklarının yetersizliği bu amaca ulaşması açısından yetersiz kalmasına neden olur.

Senaryodaki tartışmaya açık hususlardan ilki, işkenceyi meşru hale getirecek tehlikenin yakınlık düzeyinin belirlenmesidir. Saldırının yakın bir tehlike olarak kabulü için dakikalar, saatler yoksa aylar sonra mı gerçekleşmesi yeterli olacaktır? Bu sorunun yalnızca kuramsal bir önemi olmadığını da vurgulamak gerekir, çünkü İsrail Yüksek Mahkemesi, yukarıda aktarıldığı üzere, saldırı tehlikesinin haftalar sonra gerçekleşme olasılığını dahi, işkenceyi meşru müdafaa kapsamında değerlendirmek için yeterli görebilmiştir. Saatli bomba senaryosuna dair bir başka sorun,

²⁴ "UN expert alarmed at Israeli Supreme Court's "license to torture" ruling", <https://www.ohchr.org>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

²⁵ İsrail'in taraf olduğu Birleşmiş Milletler Sözleşmeleri için bkz. <https://www.ohchr.org>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

²⁶ İnsan Hakları Komitesi, Genel Yorum No. 20, § 3. Ayrıca bkz. Genel Yorum 29, 2001, <http://ccprcentre.org>; İşkenceye Karşı Komite (*Committee against Torture*), Genel Yorum 2, § 5-6, <http://docstore.ohchr.org>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

²¹ İsrail Yüksek Mahkemesi, *Public Committee Against Torture in Israel v. The State of Israel and the General Security Service*, § 33.

²² A.y., § 34.

²³ A.y., § 35-40.

terör saldırısının insan yaşamı üzerinde yaratacağı tehlike dikkate alındığında, işkencenin meşru olarak kabulü için yeterli ölü sayısının ne olması gerektiğidir. 3 milyon ya da 1 milyon mu, yüz bin mi, yüz mü, on mu ya da bir kişinin dahi yaşamın tehlikede olması bu noktada yeterli kabul edilebilir mi?²⁷

Bir başka önemli sorun, terör saldırısına dair bilgi sahibi olduğu düşünülerek işkence uygulanabilecek kişilerin kapsamının nasıl belirlenebileceğidir. Örneğin saldırının düzenleyicisi olduğu düşünülen kişinin, dolaylı bilgilere sahip yakınlarına ve hatta çocuğuna da işkence yapılabilir mi? Sorgulanan kişi gerçekten bir terör örgütü üyesi ise, aldığı eğitim ve direnç kapasitesi dikkate alındığında, bu kişiden, işkence aracılığıyla zamanında ve doğru bilgi elde edilebileceğinden emin olunabilir mi?²⁸ Doğru bilgiye ulaşmak hedefini güvence altına almak için, bu defa işkence konusunda uzman görevlilerin yetiştirilmesi ve bunların sürekli olarak yeniden eğitilmesi sonucunda ortaya çıkacak işkence uzmanları grubunun, faaliyetlerini yalnızca saatli bomba senaryosundaki kurgusal durumlarla sınırlandırmak olanaklı olabilir mi?²⁹ Diğer yandan işkencenin özel olarak eğitilmiş ve elit güvenlik güçleri personeli tarafından gerçekleştirilecek bir meslek olarak kabulü, kaçınılmaz olarak “rutinleşmesi”-ne, acımasızlığını istisnailik üzerinden meşrulaştıran bir şiddet eyleminin, uzmanlığa dayalı bilgi ve becerilerin rutin bir tezahürü olarak uygulama alanını genişletmesine yol açmaz mı?³⁰

²⁷ KLEINIG, John, “Ticking Bombs and Torture Warrants”, *Deakin Law Review*, Vol. 10, No. 2, 2005, s. 618.

²⁸ THE ASSOCIATION FOR THE PREVENTION OF TORTURE, s. 7-8, BUFACCHI, Vittorio; ARRIGO, Jean Maria, “Torture, Terrorism and the State: a Refutation of the Ticking-Bomb Argument”, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 23, No. 3, 2006, s. 361-362; BRECHER, Bob, *Torture and the Ticking Bomb*, Blackwell Publishing, 2007, s. 24-31, 57-58.

²⁹ MAYERFELD, Jamie, “In Defense of the Absolute Prohibition of Torture”, *Public Affairs Quarterly*, Vol. 22, No. 2, 2008, s. 113-114; Bob Brecher, *a.g.e.*, s. 58-59.

³⁰ WOLFENDALE, Jessica, “Training Torturers: A Critique of the “Ticking Bomb” Argument”, *Social Theory and Practice*, Vol. 32, No. 2, 2006, s. 278-279.

Saatli bomba senaryosunun dayandığı öğelerin tartışmaya açık özellikleri, özünde bir fayda hesabıyla meşrulaştırılmaya çalışılan kurgunun temellerinin ne kadar zayıf olduğunu ortaya koyar. Saatli bomba senaryosu; yüksek düzeyde etkili bir bombanın varlığı, sorgulananın suçlu olduğu, işkence dışında başka hiçbir yöntemin bildiklerini anlatması için etkili olamayacağı ve saldırının tahribatını azaltmak için sorgulanan kişiye işkence yapmak dışında başka hiçbir tedbirin bulunmadığına dair bilgilerin kesinliğini ve daha da önemlisi bir aradalığını varsayar. Oysa işkencenin meşru olabileceğini kanıtlayabilmek adına, işkence sonucu elde edilen bilgilerin yararları üzerinden verilen somut örneklerde dahi, saatli bomba senaryosunun tüm öğeleri bir arada bulunmaz.³¹

Bu örnekler arasında öne çıkanlardan biri, Abdul Hakim Murad’ın sorgusunda yaşananlardır. 1995 yılında Filipin polisi, Abdul Hakim Murad’ı yakalayıp işkence altında sorgular. 67 gün süren sorguda, Murad’ın kaburgaları kırılır, üzerinde sigara söndürülür, ayrıca Murad buz bloklar üzerine yatırılır, tazyikli suya tutulur. Sonunda 11 Amerikan uçağına yönelik olarak gerçekleştirilmesi planlanan bombalı saldırılara dair bilgileri verir ve bu olay, 11 Eylül saldırılarının ardından, işkencenin belirli durumlarda meşru ve yararlı olduğunu gösteren bir örnek olarak kullanılır. Fakat olayın ayrıntıları, ulaşılan bu sonucun ne kadar sorunlu olduğunu gözler önüne serer. Aslında Murad’ın gözaltına alındığı gün, Filipin polisi şifrelenmiş bir bilgisayara da el koyar. Bilgisayarın şifresinin kırılması sonucunda ulaşılan belgelerde ise Murad’ın itiraf ettiği bilgiler ve hatta daha da fazlası yer alır.³² Sonuç olarak bu somut olayda kullanılan işkence yöntemleri, ulaşılmak istenen amaç için mutlak olarak zorunlu olmadığı gibi aslında gerekli dahi değildir.

Bu örneğin ortaya koyduğu üzere saatli bomba senaryosu, tamamen *kurgusal* nitelikteki, uç ve istisnai bir durumdan hareketle, bu

³¹ MAYERFELD, s. 115-116.

³² REJALI, Darius, *Torture and Democracy*, Princeton University Press, 2007, s 507-508.

kurguyla uyumsuz ve aynı zamanda *gerçek* olan koşullar altında işkenceyi meşrulaştırır.³³ Öte yandan işkencenin bilgi elde etmede genel olarak başarısız bir yöntem ve elde edilen bilgilerin de büyük ölçüde yanlış ya da değersiz nitelikte olduğunu, ayrıca söz konusu bilgilere ulaşmanın tek yolunun işkence olduğunun kanıtlanmadığını somut örneklerle ve verilere dayalı olarak ortaya koyan çalışmalar, faydacı bir perspektifin dahi işkenceyi meşrulaştırmak açısından yetersiz olduğunu gösterir.³⁴

Fakat bunun da ötesinde vurgulanması gereken husus, tıpkı kölelik ya da soykırım gibi, işkencenin de insanı aşağılayan, onu bir araç haline getiren ve etkisi ömür boyu sürecek sonuçlara yol açan niteliğiyle, ahlaki ve felsefi olarak da meşru görülemeyecek bir eylem olduğudur. İşkenceyi meşrulaştırma amacıyla özellikle seçilen ve gerçekte tek bir olayda bir arada bulunması mümkün olmayan öğeler üzerine kurulu bir senaryo dikkate alınarak, görünüşte toplumun ya da çok sayıda insanın çıkarlarını korumayı amaçlayan faydacı bir perspektifle işkence yaşağının göreceleştirilmesi, bu tür muamelelerin kısa sürede olağan ve yaygın pratikler haline gelmesi sonucunu doğurur.³⁵ Evrensel Bildiri'nin hazırlık çalışmaları üzerinde büyük etkisi olan Nazi rejiminde, düşman olarak nitelendirilen gruplara aşağılayıcı muamelelerle başlayan sürecin sonucunda nihai çözüm adı altında soykırım suçu işlenmesi, bu tespiti doğrulayan tarihi bir örnek-

tir.³⁶ İşkence ve kötü muamele yaşağının mutlak niteliği ile tam olarak bu tehlikenin engellenmesi amaçlanmıştır.

3. Bölgesel Denetim Organları İçtihatlarında Mutlak Yasak

İşkence yaşağını göreceleştirme çabalarına karşı bölgesel düzlemde faaliyet gösteren insan hakları denetim organlarının kararlı bir tutum sergilediği söylenebilir. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, 11 Eylül saldırıları sonrası ortaya çıkan konjonktürde de yerleşik içtihadına bağlı kalmış ve devletlerin, yurttaşlarını terör şiddetinden koruma amacıyla hareket etmelerinin, işkence ve kötü muamele uygulamalarını meşrulaştırmayacağını ve bu noktada, bir bireyin işlediği ya da işleme ihtimali olan suçun türünün, yaşağın uygulanmasına engel teşkil etmeyeceği-

³⁶ Kendisi Yahudi olmasına rağmen, karısının Aryan olması nedeniyle toplama kamplarına gönderilmekten kurtulan Victor Klemperer, savaş sonrası yayınlanan günlüğünde, kötü muameleler ile başlayan sürecin toplama kamplarıyla nasıl sonlandığını çarpıcı bir hatıra üzerinden aktarır. Klemperer'in manevi oğlu Nazi hareketine dâhil olduktan sonra bir telefon konuşmasında Klemperer'e, bir mahallede yaşayan komünistlere yönelik ceza seferi düzenlediklerini söyler. Ceza seferi ile kast ettiği sıra dayağı ve o dönem özellikle Yahudilere karşı kullanılan bir yöntem olan, güçlü bir müşil etkisi olan hintyağı içirerek yürümeye zorlamaktır. Klemperer, duygularını şöyle özetler: "Ceza seferi, özgül anlamda Nazice olarak algıladığım ilk kelimedir... Yabancı insan türünün aşağılanması ve onun karşısındaki gaddarca azamet adına aklıma getirebileceğim her şey bu ceza seferi kelimesinde bir araya geliyordu, son derece sömürgeci bir tınısı vardı, gözünüzün önüne kuşatılmış bir zenci köyü geliyordu, kamçı şaklamalarını işitiyordunuz... Ceza seferi kelimesinin, bu Nazice (veya faşistçe) kelimenin hatırası da, şayet kişisel bir yaşantıyla bağlantısı olmasaydı, milyonlarca başkası için olduğu gibi benim için de uçup giderdi, çünkü Üçüncü Reich'in başlangıç döneminin bir sözüydü o, rejimin kurulmasıyla aşılmış ve gereksizleşmişti... Yarı özel ve Pazar sporu mahiyetindeki ceza seferlerinin yerini derhal nizami ve resmi polis eylemi aldı, hintyağının yerini de toplama kampı. Üçüncü Reich'in başlangıcından altı yıl sonra polis eylemine dönüşmüş olan Almanya içi ceza seferleri, dünya savaşının patirtisi tarafından bastırıldı; onu kıskırtanlar, bu savaşı da aşağılanan halklara dönük bir tür ceza seferi olarak düşünüyorlardı." KLEMPERER, Victor, *LTI, Nasyonal Sosyalizmin Dili*, Çev. Tanıl Bora, İletişim, 2013, s. 56-57.

³³ WOLFENDALE, s. 286.

³⁴ SCHIEMANN, John W., *Does Torture Work?*, Oxford University Press, 2016, s. 236-251. Schiemann ayrıca, CIA tarafından "geliştirilmiş sorgu teknikleri" uygulanan şüphelilerin yaklaşık %25'inin masum olduğunun CIA kayıtlarında dahi yer aldığını; sorgucularla işbirliğine yanaşan şüphelilerden daha fazla bilgi almak için geliştirilmiş sorgu tekniklerinin uygulanması sonucunda herhangi bir başka bilginin elde edilemediği örnekler bulunduğunu ve CIA personelinin, pek çok defa geliştirilmiş sorgu teknikleri kapsamında öngörülmeyen yöntemleri, şüphelilerin ifadesini almaya dahi çalışmadan kullandıklarını ya da geliştirilmiş sorgu teknikleri arasında yer alan yöntemleri, öngörülen süre ve şekil şartlarına uymadan ve çok daha ağır etkiler doğuracak şekilde uyguladıklarını aktarır. A.y.

³⁵ MAYERFELD, s. 118; HUNSINGER, s. 231; THE ASSOCIATION FOR THE PREVENTION OF TORTURE, s. 18-23.

ni ifade etmiştir.³⁷ İnsan Hakları Amerikan Mahkemesi de yasağın mutlak niteliğini İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin içtihatlarına referansla vurgulamış³⁸ ve bu mutlak niteliğin ayaklanma ya da çatışma süreçlerinde, sokağa çıkma yasakları süresince, siyasi huzursuzluk veya temel haklara dair bazı anayasal yükümlülüklerin askıya alınması durumunda da geçerli olduğunu belirtmiştir.³⁹

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, işkence ve kötü muamele yasağının mutlak niteliğini yakın tarihli *Gäfgen v. Almanya* kararında bir kez daha teyit etmiştir. Kararın konusu, küçük bir çocuğu kaçırıp öldüren, ardından çocuğun ailesinden fidye isteyen, ailenin polise haber vermesi üzerine yakalandıktan sonra, ilk ifadesinde çocuğu öldürdüğünü gizleyerek, kendisinin sadece kurye olduğunu ve çocuğun iki kişi tarafından bir kulübede tutulduğunu söyleyen şüphelinin, polisler tarafından işkenceyle tehdit edilmesidir. Polisler, şüphelinin ifadesinin doğru olduğunu ve kaçırılan çocuğun halen yaşadığını zannederek bir an önce çocuğa ulaşip hayatını kurmak amacıyla işkence tehdidini gerçekleştirmişlerdir.⁴⁰

Olayın ilginç yanı, işkence yasağını göreceleştirmek amacıyla ileri sürülen saatli bomba senaryosuyla büyük ölçüde benzerlik göstermesidir: Yakın bir tehlikeyi önlemek için üstün bir değer uğruna, başka hiçbir seçenek kalmadığı inancıyla işkence uygulanması... Fakat olayın özellikleri saatli bomba senaryosunun zayıf yanlarını ortaya koyması bakımından çarpıcıdır. İlk bakışta ve olayın anlık şartları ışığında kesin olduğu düşünülen itirafa dayalı bilgi, öngörülmesi pek de olanaklı olmayan yanlış bir yönlendirme aslında. Bu olay göstermektedir ki üstün olduğuna inanılan bir amaca ulaşmak için, örneğin

bir yaşamın kurtarılmasına hizmet edeceği düşünülerek faydacı saiklerle işkence yapılması durumunda, aslında bu amaca ulaşılacağına hiçbir güvencesi olmadığı gibi, hem işkenceci hem de işkenceye maruz kalan bireyler insan onuruna aykırı bir yöntemin parçası haline gelebilir. Ayrıca kesin olarak doğru gözüken bilgilerin gerçekte hatalı olması sonucunda, hiçbir suçla ilgisi olmayan insanların da işkenceye maruz kalmasının uzak bir ihtimal olmadığı akıldan tutulmalıdır.

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi *Gäfgen* kararında, işkence tehdidinin insanlıkdışı bir muamele teşkil ettiğini saptamış, işkence ya da diğer kötü muamele türlerine maruz kalan kişinin gerçekleştirdiği eylemin türünün yanı sıra bir çocuğun hayatını kurtarmak da dâhil olmak üzere, kötü muamele yapılırken güdülen hiçbir amacın, bu tür muameleleri İHAS'a uygun hale getirmeyeceğinin altını çizmiştir. Bireyin yaşamının tehlikede olması da ya da ulusun yaşamını tehdit eden bir olağanüstü halin varlığı işkence, insanlıkdışı ya da aşağılayıcı muameleyi meşurlaştırmaz. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin vurguladığı üzere bu noktada, karşıt bir çıkar ya da değer gerekçe gösterilerek, bir tartım yapılmaz.⁴¹

4. “Aşırı Düzeyde” Ağır Acı ya da İstirap Kriteri ve Geliştirilmiş Sorgu Teknikleri

İşkence ve kötü muamele yasağını göreceleştirmek açısından dikkat çeken bir diğer yöntem, bir eylemin yasak bir muamele olarak değerlendirilmesi için aranan acı ve ıstirap düzeyi açısından aşırı düzeyde yüksek bir eşiğin ölçüt olarak belirlenmesidir. Bu yöntemin en açık ve sistematik örnekleri arasında, 11 Eylül saldırılarının ardından ABD'de geliştirilen hukuki yaklaşımlar öne çıkar. Saldırının ardından ABD Adalet Bakanlığı bünyesinde hazırlanan ve daha sonra İşkence Memorandumları (*Torture Memos*) olarak anılan belgelerde, “geliştirilmiş sorgu teknikleri” olarak adlandırılan pek çok yöntemin kullanılmasının ulusal ve uluslararası hukuk açısından

³⁷ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, *Chahal v. Birleşik Krallık*, 22414/93, 15 Kasım 1996, § 79; *Saadi v. İtalya*, 37201/06, 28 Şubat 2008, § 127, 139-140.

³⁸ İnsan Hakları Amerikan Mahkemesi, *Cantoral Benavides v. Peru*, 18 Ağustos 2000, § 95.

³⁹ İnsan Hakları Amerikan Mahkemesi, *Baldeón-García v. Peru*, 6 Nisan 2006, § 117.

⁴⁰ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, *Gäfgen v. Almanya*, 22978/05, 1 Temmuz 2010, § 10-16.

⁴¹ A.y., § 107.

meşru olacağı ileri sürülmüş ve bu yöntemlerin kullanılması tavsiye edilmiştir. Bunlar arasında *waterboarding* olarak adlandırılan, baş aşağı eğimli bir pozisyonda yatırılan kişinin ağzına boğulma hissi yaratacak şekilde su dökülmesinin yanı sıra kişiye soğuk su tutulması, kişinin, vücudunun sadece belirli kaslarına tüm vücut ağırlığının yüklenmesini sağlayacak şekilde zorlayıcı pozisyonlarda durmaya zorlanması, uykusuz bırakılması, yüzüne ve karın bölgesine vurulması gibi teknikler yer almaktadır. Memorandumlara göre bir sorgulama yöntemi ancak *aşırı* düzeyde ağır fiziki ya da manevi acı ya da ıstırap yaratıyorsa işkence olarak kabul edilebilir ve bu nedenle, yukarıda örnekleri aktarılan “geliştirilmiş sorgu teknikleri” işkence olarak nitelendirilemez. Burada dikkat çekici husus, Memorandumlarda *aşırı* acı ve ıstırapın varlığı açısından öngörülen eşişğin oldukça yüksek olmasıdır. Memorandumlarda fiziki acı ya da ıstırap açısından bu eşişge ancak organ kaybı, vücut fonksiyonlarının bozulması ya da ölüm ile ulaşılabilceğı ifade edilmiş, manevi eşişk açısından da aylarca ya da yıllarca sürececek bir psikolojik ıstırapın varlığının gerekli olduğu ileri sürülmüştür.⁴²

Evrensel Bildiri'nin imzacıları arasında yer alan ABD tıpkı İsrail gibi, Bildiri'nin kötü muameleyle dair öngördüğü çerçeveyi izleyen Medeni ve Siyasi Hakları Sözleşmesi'ne ve İşkenceye Karşı Sözleşme'ye taraftır.⁴³ Bu insan hakları belgelerinde yer alan işkence tanımı ve bu tanımın, denetim organları tarafından somutlaştırılan içeriği ise ABD'nin uyguladığı geliştirilmiş sorgu tekniklerinin büyük bir kısmının sadece bir kötü muamele olarak değil, kötü muamele türlerinin en ağır biçimi olan işkence olarak nitelendirilmesini gerektirir. Medeni ve Siyasi Hakları Sözleşmesi'nin 7. maddesinde, hiç kimsenin işkenceye ya da zalimane, insanlıkdışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamayacağı öngörülmüştür.

Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin denetim organı olan İnsan Hakları Komitesi, 1992 yılında yayınladığı genel yorumunda hakkın kapsamına dair temel öğeleri ortaya koymuştur. Komite'nin vurguladığı üzere bu maddenin amacı, bireyin onurunu ve fiziki ve manevi bütünlüğünü, resmi yetkililerden ya da özel kişilerden gelecek yasak nitelikteki müdahalelerden, yasal ve gerekli diğer tür tedbirleri olarak korumaktır. Bu doğrultuda madde metninde açıkça yer alan bir diğer yasak, ilgili kişinin özgür iradesi olmadan, onun üzerinde tıbbi ve bilimsel deney yapılamayacağıdır.⁴⁴ Bu yükümlülükler, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 10. maddesinde öngörülen, özgürlüğünden mahrum bırakılan herkese insani biçimde ve sahip olduğu insanlık onuruna uygun olarak davranma pozitif yükümlülüğü ile tamamlanmıştır.⁴⁵

Yasağın kapsamının belirlenebilmesi açısından madde metninde yer alan kavramların içeriğinin netleştirilmesi önem taşır. Bu noktada İnsan Hakları Komitesi, madde metninde yer alan kavramlar arasında keskin bir ayırımın bulunmadığını vurgulamış; muamele ve cezaların nitelikleri arasındaki farkı belirleyecek olan hususun, muamelelerin türü, amacı ve şiddeti olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶ Komite daha sonra verdiği bireysel başvuru kararlarında, Genel Yorum'da çizdiği çerçeveyi biraz daha somutlaştırmıştır. Komite'ye göre, belirli bir eylemin hangi kötü muamele türü kapsamında değerlendirileceğini tespit ederken, muamelenin süresi ve türü, fiziki ve manevi etkilerinin yanı sıra mağdurun cinsiyeti, yaşı ve sağlık durumu dikkate alınmalıdır.⁴⁷

5. İşkenceye Karşı Sözleşme Çerçevesinde İşkence Kavramının Tanımı

İşkence, insan haklarına yönelik ihlaller arasında en ağırlarından birini teşkil eder ve bu bağlamda, fail konumundaki devlet ve devlet personeli açısından özel ve ağır bir damgalama

⁴² THE CONSTITUTION PROJECT, *The Report of the Constitution Project's Task Force on Detainee Treatment*, 2013, s. 143.

⁴³ ABD'nin taraf olduğu Birleşmiş Milletler Sözleşmeleri için bkz. <https://www.ohchr.org>. (Erişim Tarihi: 15.10.2020).

⁴⁴ İnsan Hakları Komitesi, Genel Yorum No 20, § 7.

⁴⁵ A.y., § 2.

⁴⁶ A.y., § 4.

⁴⁷ İnsan Hakları Komitesi, *Vuolanne v Finland*, No. 265/1987, 7 Nisan 1989, § 9.2.

niteliğindedir.⁴⁸ İşkence tanımının evrensel düzlemde belirginleştirilmesi açısından önemli bir gelişme, İşkenceye Karşı Sözleşme'nin yürürlüğe girmesi olmuştur. Sözleşme'nin belki de en önemli yanı kapsamlı bir işkence tanımına yer vermesidir. Bölgesel denetim organları tarafından da esas alınan bu tanım,⁴⁹ İnsan Hakları Komitesi'nin kötü muamele türlerinin belirlenmesi açısından işaret ettiği muamelelerin türü, amacı ve şiddeti öğelerini içererek, kötü muamele türleri arasındaki ayırımı saptanmasında temel bir başlangıç noktası oluşturur:

“Bu Sözleşme'nin amaçları bakımından “işkence” terimi, bir kişinin, fiziki ya da manevi, ağır acı ya da ıstıraba bizzat bir kamu görevlisi ya da resmi sıfatla hareket eden bir başkası tarafından veya onların teşviki ya da rızası ya da zımnı muvafakatiyle kasıtlı olarak maruz bırakıldığı, o kişiden ya da üçüncü bir kişiden bilgi ya da bir itiraf elde etmek, o kişiyi kendisinin ya da üçüncü bir kişinin işlediği veya işlediğinden şüphelenilen bir eylem için cezalandırmak, ya da o kişiyi veya üçüncü bir kişiyi korkutarak ya da yıldırarak istemediği bir şeyi yapmaya zorlamak gibi amaçlarla veya ayrımcılığın herhangi bir türüne dayanan herhangi bir nedenle gerçekleştirilen bir eylem anlamına gelir. İşkence terimi, sadece kanuna uygun yaptırımlardan kaynaklanan, bu yaptırımlara ilişkin olan ya da bu yaptırımlarla dolaylı bir ilişki içinde ortaya çıkan acı ya da ıstırabı kapsamaz.”⁵⁰

⁴⁸ NOWAK, § 33.

⁴⁹ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, *Pomilyayko v. Ukraine*, 60426/11, 11 Şubat 2016, § 51; İnsan ve Halkların Haklarına dair Afrika Komisyonu (*African Commission on Human and Peoples' Rights*), *Zimbabwe Human Rights NGO Forum v Zimbabwe*, No. 245/02, 15 Mayıs 2006, § 180.

⁵⁰ İşkenceye Karşı Sözleşme'nin 1. maddesinde yer alan işkence tanımı, resmi Türkçe çevirisinin anlaşılmasındaki güçlükler dikkate alınarak, bu makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir. Resmi Gazete'de yer alan versiyon için bkz: Resmi Gazete, Sayı: 19895, 10 Ağustos 1988, s. 2.

İşkenceye Karşı Sözleşme'deki işkence tanımında başlıca dört öğe göze çarpar. Bu öğeler, fiziki ya da manevi nitelikte ağır acı ya da ıstırabı veren bir eylemin varlığı; bu sonucun doğması yönünde bir kastın bulunması; bu eylemin spesifik amaçlara ulaşmak için gerçekleştirilmesi ve bu sürecin aktörünün kamu görevlileri ya da onların onayıyla hareket edenler olmasıdır. İlk öğe açısından, mağdurun yaşadığı acı ya da ıstırabın fiziki olabileceği gibi, manevi de olabileceğine dair vurgu dikkat çeker. Manevi acı ya da ıstırabın da işkence kapsamında değerlendirilmesi büyük önem taşır, çünkü pek çok durumda fiziki yaraların belirli bir sürede iyileşmesine karşın, manevi ıstırabın etkileri çok daha uzun süreli olabilmektedir.⁵¹ Bu noktada bir diğer önemli husus acı ya da ıstırabın yalnızca bir müdahale sonucu değil, hareketsiz kalma sonucunda da ortaya çıkabilmesidir. Bu konu erken bir tarihte İnsan Hakları Avrupa Komisyonu'nun Yunanistan Kararı'nda gündeme gelmiş, Komisyon; yemek, su ya da sağlık hizmetlerinden mahrum bırakmanın yaratacağı ağır acı ve ıstırabı dikkate alındığında işkence olarak değerlendirilebileceği sonucuna ulaşmıştır.⁵²

Bu noktada bir diğer husus da mağdura acı ya da ıstırabı veren eylemin işkence olarak nitelendirilebilmesi için Sözleşme'de öngörülen amaçlara yönelik olarak kasten gerçekleştirilmiş olması gerektiğidir, taksirle işkence yapılması mümkün değildir. Bu bağlamda, tutuklu olarak bir yerde unutulduğu ve yemek ve diğer gereksinimlerini gidermekten yoksun kaldığı için ağır düzeyde acı çeken bir kişinin işkenceye maruz kaldığı söylenemez. Fakat bu muamele, niteliğine göre insanlıkdışı ya da aşağılayıcı olarak nitelendirilebilir.⁵³ İnsan Hakları Komitesi, güvenlik güçlerine bağlı bir arama ekibinin, yanlış bir adreste arama yaptığı sırada, başvurucuya ve ailesine yönelik taciz edici ve korkutucu sözler

⁵¹ TEPINA, Polona, *The Torture Reporting Handbook*, University of Essex, Human Rights Centre, 2015, s. 20.

⁵² YEARBOOK OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS, 1969-*The Greek Case*, Martinus Nijhoff, 1972, s. 475-480, 498 vd.

⁵³ NOWAK, § 34.

kullanmalarını, bir el havaya ateş edilmesini ve başvuruçuya, okumasına izin verilmeden zorla bir ifade imzalatılmasını incelediği *Rojas Garcia v. Kolombiya* kararında, arama ekibinin başvuruçuya ve ailesine yönelik olarak spesifik bir kastla hareket etmemiş olmalarını dikkate alarak, olayı işkence olarak nitelendirmemiş, fakat kötü muamele yasağının ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır.⁵⁴

İşkencenin tanımlanması açısından belki de en tartışmalı hususlardan biri, bir müdahalenin yol açtığı acı veya ıstırapın ağırlığının tespitidir. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, erken tarihli *Birleşik Krallık v. İrlanda* kararında, İngiliz yetkililerin sorgulama yöntemi olarak kullandıkları “beş tekniğin” (uykusuz bırakma, sadece belirli kaslara tüm vücut ağırlığının yüklenmesini sağlayacak şekilde zorlayıcı pozisyonlarda durmaya zorlama, aç ve susuz bırakma, yüksek sese maruz bırakma ve kafaya çuval geçirme) işkence olmadığı sonucuna varırken, bir muamelenin ancak çok ciddi ve zalimane ıstıraplar yaratması durumunda işkence olarak kabul edilebileceğinden hareket etmiş ve bu sorgu tekniklerini insanlıkdışı muamele olarak nitelendirmiştir.⁵⁵

İşkence ve kötü muamele türleri arasındaki ayrımın belirlenmesinde sadece acı ve ıstırap düzeyinin ağırlığı kriterinin esas alınması ve bu açıdan da ancak “aşırı” düzeyde ağırlığa sahip muamelelerin işkence olarak kabul edilmesi, öznel değerlendirmelere büyük ölçüde kapı araladığı için eleştiri konusu olmuştur.⁵⁶ Bu eleştirilerin etkisiyle ve herkes için her koşulda geçerli bir acı ya da ıstırap eşiği tespit etmenin olanaksızlığı karşısında, kötü muamele iddialarını her bir somut olay açısından ve olayın tüm şartlarını dikkate alarak değerlendiren yaklaşımlar İnsan Hakları Komitesi’nin yanı sıra bölgesel denetim organlarının içtihadında da ağırlık kazanmaya

başlamıştır. Yukarıda aktarıldığı üzere bu bütünlüklü yaklaşımda, muamelenin süresi, türü, yarattığı acının düzeyi, fiziki ve manevi etkilerinin yanı sıra mağdurun yaşı, cinsiyeti ve sağlık durumu gibi özellikler işkence olgusunun tespitinde göz önüne alınmaktadır.⁵⁷

Bu çerçevede, bir muamelenin işkence olarak değerlendirilmesi için mutlaka bir organ kaybına yol açacak ya da yıllarca süren bir psikolojik tedavi gerektirecek düzeyde aşırı bir acı ya da ıstırap yaratması gerektiği vurgulanmalıdır. Kötü muamele türleri arasındaki ayrımın netleştirilmesinde ve işkence niteliğindeki muamelelerin tespitinde, somut olayın koşul ve etkilerinin bir bütün olarak değerlendirilmesinin yanı sıra belirleyici ölçüt olarak, muamelenin amacı öne çıkmaktadır. İşkenceye Karşı Sözleşme’de yer alan işkence tanımında, *tüketici nitelikte olmakla birlikte*, bir muamelenin işkence olarak nitelendirilmesini gerektiren örnek amaçlara yer verilmiştir. Bunlar; bilgi ya da itiraf elde etmek, cezalandırmak, gözdağı vermek ya da zorlamak ya da ayrımcılık temelli herhangi bir amaçla hareket etmektir. Bu tür amaçlara ulaşmak adına gerçekleştirilen kötü muamele pratikleri açısından, artık aşırı zalimane gibi muğlak kriterlerin karşılanması gerekmeden, kasten gerçekleştirilen ve mağdura ağır bir acı ya da ıstırap veren eylemler işkence olarak değerlendirilmektedir. Böylelikle, tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan farklı yöntemlerin kötü muamele ve özellikle işkence yasağı kapsamına dâhil edilmesi sağlanmaktadır.

Amaç ögesini belirleyici kılan bu yaklaşım; yukarıda değinilen işkence Memorandumlarında olduğu gibi, yalnızca kullanılan metotların niteliğini dikkate alarak işkence tanımının kapsamını daraltma çabalarını geçersiz kılmaktadır.⁵⁸ Aksine, bölgesel insan hakları mahkemeleri, insan hakları sözleşmelerinin güncel şartlara uygun olarak yorumlanması gereken yaşayan

⁵⁴ İnsan Hakları Komitesi, *Rafael Armando Rojas Garcia v. Colombia*, 687/1996, 3 Nisan 2001, § 2.1., 10.5.

⁵⁵ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, *İrlanda v. Birleşik Krallık*, 5310/71, 18 Ocak 1978, § 167.

⁵⁶ ALTIPARMAK, Kerem, “Anayasa Mahkemesinin Zor Sorusu: İşkence ve Kötü Muamele, Ama Hangisi?”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 32, 2015, s. 146.

⁵⁷ DEWULF, Steven, “Torture,- In Search of a Definition...”, *ICD Brief 9*, 2015, s. 5.

⁵⁸ FARRELL, Michelle, *The Prohibition of Torture in Exceptional Circumstances*, Cambridge University Press, 2013, s. 68.

belgeler olduğuna atıfla; insan haklarının korunması açısından her geçen gün yükselen standartların, demokratik toplumun temel değerlerine yönelik ihlallerin değerlendirilmesinde daha sıkı bir denetimi gerektirdiğini ifade etmektedir. Bu nedenle, daha önce insanlıkdışı ya da aşağılayıcı olarak değerlendirilen muamelelerin, somut olayın bütün koşulları dikkate alınarak işkence olarak nitelendirilebileceğini vurgulamaktadır.⁵⁹ Bu doğrultuda örneğin mağdurun savunmasızlığı, uygulanan şiddetin düzeyi ve amaç unsuru dikkate alınarak kaba dayak dahi işkence olarak kabul edilebilmektedir.⁶⁰

İşkenceye Karşı Sözleşme'deki işkence tanımında yer alan spesifik amaçlar, işkence pratiğinin tarihsel kökenlerine içkin nitelikteki olgularla ilişkilidir ve aynı maddede öngörülen, işkencenin bir kamu görevlisi ya da resmi sıfatla hareket eden kişinin teşviki, rızası ya da onayıyla gerçekleştirilmesi ölçütü çerçevesinde anlam kazanır. İşkence tanımında yer alan örnek amaçların ortak özelliği, devletin ya da devlet kurumlarının çıkarları ve politikaları çerçevesinde hareket eden kamu görevlileri tarafından gerçekleştirilen eylemlerde güdülen amaçlara işaret etmesidir. Kötü muamelenin bu koşullarda işkence olarak damgalanmasına yol açan özellik, bir yandan ayırt edici niteliği hukukilik olan devlet iktidarını "zalimliğin ve terörün" aracı haline getirmesi,⁶¹ diğer yandan mağdurları, acı veya ıstırap veren eylemleri gerçekleştiren failerin fiili iktidarına ve kontrolüne tam anlamıyla tabi kılmasıdır. Bu ikinci özellik, insan onuruna yönelik müdahalenin ağırlığını arttıran bir öge olarak değerlendirilmektedir, çünkü tam bir tabiiyet durumunda savunmasız halde bulunan bireyler, işkenceyi gerçekleştiren failin adeta insafına kalmıştır.⁶² Bu bağlamda işkenceyi diğer kötü mu-

mele türlerinden ayıran temel kriterlerin, birbiri ile bağlantı içerisinde olan kasıt, spesifik amaç ve mağdurun savunmasızlığı olduğu söylenebilir.⁶³ İnsan hakları denetim organları tarafından olayın tüm koşulları dikkate alınarak işkence olarak nitelendirilen kötü muamelelere; elektrik verme, tırnak çekme, falakaya yatırma, arkadan bağlanmış ellerinden kişiyi asma, ağır şekilde dövme, tecavüz, kişinin gerçek olduğunu zannedeceği şekilde başkalarının infaz edildiğine dair mizansen kurgulanması, water boarding ve uzun süre uykusuz bırakma örnek olarak verilebilir.⁶⁴

Sonuç

2. Dünya Savaşı'nın en acı miraslarından biri olarak nitelendirilebilecek soykırıma giden süreçte Nazi rejiminin inşa ve kurumsallaşma aşamalarının temel araçlarından biri işkence ve kötü muamele olmuştur. Nazi rejiminin, ulusal çıkarları korumak ya da ulusun karşı karşıya olduğu tehditlerin yarattığı olağanüstü tehlikelerle mücadele etmek adına, bazı toplulukların insan onuruna sahip olmadığı iddiasıyla uyguladığı işkence ve kötü muamele pratiklerinin yarattığı yıkım ve vahşet, işkence ve kötü muamele yasaklarına yönelik olarak kabul edilecek istisnaların, çok geçmeden kural haline gelmesinin kaçınılmaz olduğunu gösterir. Faydacı hesaplamalarla ya da üstün olarak görülen değer yargılarına atıfla Pandora'nın kutusu bir kez açıldığında, insan onurundan yoksun olarak nitelendirilerek muamele edilecek bireylerin kapsamının gün geçtikçe genişlemesinin ve bu bireylerin maruz bırakılacağı acı ve ıstırapın ağırlığının süreç içinde artmasının önünde hiçbir engel kalmaz.

Bu tarihi birikim, savaşın ardından insan haklarını devletlerin egemenlik yetkilerinin sınırı olarak ilan eden Evrensel Bildiri'de işkence ve kötü muamele yasağının düzenleniş şeklinde etkisini göstermiştir. Bu etkinin, daha sonra yürürlüğe girecek evrensel ve bölgesel insan hakları belgelerini de şekillendiren iki boyutu olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, işkence ve kötü mu-

⁵⁹ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, *Selmouni v. France*, 25803/94, 28 Temmuz 1999, § 101; İnsan Hakları Amerikan Mahkemesi, *Cantoral Benavides v. Peru*, 18 Ağustos 2000, § 99.

⁶⁰ İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, *Cestaro v. Italya*, 6884/11, 7 Nisan 2015.

⁶¹ ALTIPARMAK, s. 166.

⁶² SHUE, Henry, "Torture", *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 7, No. 2, 1978, s. 130.

⁶³ NOWAK, § 30-39.

⁶⁴ TEPINA, s. 23.

amele yasaklarının kısa ve kesin bir dille kaleme alınması olmuştur. İşkence, zalimane, insanlıkdışı ve aşağılayıcı muamele ve ceza kavramlarını içeren yasak, kapsayıcı niteliğiyle insan onuruna aykırı her türlü muamelenin yasaklanmasına imkân tanımıştır. Süreç içinde ortaya çıkan benzer nitelikteki muamele türlerinin de yasak kapsamında değerlendirilmesi bu sayede olanaklı olabilmektedir. İkinci boyut, işkence ve kötü muamele yasakları açısından hiçbir istisnanın öngörülmesine ilişkindir. Hiçbir amaç ya da olağanüstü durum, bu yasakların ihlal edilmesini meşrulaştırmaz.

Kötü muamele türlerinin en ağırı olarak kabul edilen işkenceye yönelik yasağın mutlak niteliği, 20. yüzyılın son yıllarından itibaren, terörle etkin bir şekilde mücadele edebilmek adına tartışmaya açılmıştır. İşkence yasağını göreceleştirme adına ortaya atılan argümanlar arasında popülerliği ile öne çıkan saatli bomba senaryosu her şeyden önce, tamamen kurgusal nitelikteki bir durumdan, gerçek yaşamı ve insanları etkileyecek sonuçlar çıkarması nedeniyle sorunludur. Diğer bir ifadeyle saatli bomba senaryosunun en zayıf yanı, bir arada ve aynı anda gerçekleşmesi olanaklı olmayan koşullara dayanmasıdır. Öte yandan geliştirilmiş sorgu tekniklerinin uygulanma sürecine ve bu teknikler aracılığıyla elde edilen sonuçların niteliğine dair çalışmaların kanıtladığı üzere, saatli bomba senaryosunun bir dayanak olarak kullanıldığı işkence pratikleri, amaçladıkları hedefleri gerçekleştirmekten uzak nitelikleriyle, faydacı bir yaklaşımla dahi haklılaştırılmaz. Tarihi ve ahlaki temellere sahip işkence yasağı, aksi yöndeki kuramsal ve siyasi çabalara rağmen evrensel ve bölgesel insan hakları denetim organlarının içtihadıyla hukuki olarak da teyit edildiği üzere, mutlaktır.

Kaynakça

- ALTIPARMAK, Kerem, "Anayasa Mahkemesinin Zor Sorusu: İşkence ve Kötü Muamele, Ama Hangisi?", *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 32, 2015, s. 145-184.
- ANAYURT, Ömer, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında İşkence Kavramı", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1-2, 2008, s. 421-460.
- BASSIOUNI, M. Cherif, "International Crimes: Jus Cogens and Obligatio Erga Omnes", *Law and Contemporary Problems*, Vol. 59, No. 4, 1996, s. 63-74.
- BRECHER, Bob, *Torture and the Ticking Bomb*, Blackwell Publishing, 2007.
- BUFACCHI, Vittorio; ARRIGO, Jean Maria, "Torture, Terrorism and the State: a Refutation of the Ticking-Bomb Argument", *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 23, No. 3, 2006, s. 355-373.
- DEWULF, Steven, "Torture,- In Search of a Definition...", *ICD Brief 9*, 2015.
- EVANS, Richard J., *The Third Reich in Power*, Allen Lane, 2005.
- FARRELL, Michelle, *The Prohibition of Torture in Exceptional Circumstances*, Cambridge University Press, 2013.
- GÜNDÜZ, Aslan, *Milletlerarası Hukuk*, 9. bs., Savaş, 2018.
- HUNSINGER, George, "Torture is the Ticking Time-Bomb: Why the Necessity Defense Fails", *Dialog: A Journal of Theology*, Vol. 47, No. 3, 2008, s. 228-229.
- KLEINIG, John, "Ticking Bombs and Torture Warrants", *Deakin Law Review*, Vol. 10, No. 2, 2005, s. 614-627.
- KLEMPERER, Victor, *LTI, Nasyonal Sosyalizmin Dili*, Çev. Tanıl Bora, İletişim, 2013.
- LUBAN, David, "Unthinking the Ticking Bomb", *Global Basic Rights*, ed. Charles R. Besitz, Robert E. Goodin, Oxford University Press, 2009, s. 181-206.
- MAYERFELD, Jamie, "In Defense of the Absolute Prohibition of Torture", *Public Affairs Quarterly*, Vol. 22, No. 2, 2008, s. 109-128.
- MORSINK, Johannes, *The Universal Declaration of Human Rights, Origins, Drafting and Intent*, University of Pennsylvania Press, 1999.

- NOWAK, Manfred, *Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment*, A/HRC/13/39/Add.5, 5 Şubat 2010.
- PAZARCI, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk*, 12. bs., Turhan, 2013.
- RAHMAN, Javaid, *International Human Rights Law, A Practical Approach*, Longman, 2003.
- REJALI, Darius, *Torture and Democracy*, Princeton University Press, 2007.
- SCHIEMANN, John W., *Does Torture Work?*, Oxford University Press, 2016.
- SCHMUHL, Hans-Walter, "Rassismus unter den Bedingungen charismatischer Herrschaft, Zum Übergang von der Verfolgung zur Vernichtung gesellschaftlicher Minderheiten im Dritten Reich", *Deutschland 1933-1945, Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Bundeszentrale für politische Bildung, Ed. Bracher/Funke/Jacobsen, 1993, s. 182-197.
- SHUE, Henry, "Torture", *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 7, No. 2, 1978, s. 124-143.
- TEPINA, Polona, *The Torture Reporting Handbook*, University of Essex, Human Rights Centre, 2015.
- TEZCAN, Durmuş; ERDEM, Mustafa Ruhan vd., *İnsan Hakları El Kitabı*, Seçkin, 2018.
- THE ASSOCIATION FOR THE PREVENTION OF TORTURE, *Defusing the Ticking Bomb Scenario, Why we must say No to torture, always*, 2007.
- THE CONSTITUTION PROJECT, *The Report of the Constitution Project's Task Force on Detainee Treatment*, 2013.
- VINCENT, Andrew, *The Politics of Human Rights*, Oxford University Press, 2010.
- WET, Erika de, "The Prohibition of Torture as an International Norm of jus cogens and Its Implications for National and Customary Law", *European Journal of International Law*, Vol. 15, No. 1, 2004, s. 97-121.
- WINTER, Jay; PROST, Antoine, *Rene Cassin and Human Rights, From the Great War to the Universal Declaration*, Cambridge University Press, 2013.
- WOLFENDALE, Jessica, "Training Torturers: A Critique of the "Ticking Bomb" Argument", *Social Theory and Practice*, Vol. 32, No. 2, 2006, s. 269-287.
- YEARBOOK OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS, *1969-The Greek Case*, Martinus Nijhoff, 1972.